

ФОРМИТЕ ЗА ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ И ТЯХНАТА КОДИФИКАЦИЯ¹

ИЛИАНА СТОИЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

i.stoilova@ibl.bas.bg

Формите за повелително наклонение са разгледани според принципите на нормативната граматика на българския език, което позволява да се представят техните граматични и нормативни особености. Акцент в работата е структурната характеристика на формите и нормативните особености, свързани с нея. Проследени са колебанията по оста *книжовно – разговорно – некнижовно* и тяхното отражение в кодификацията на нормите на българския книжовен език.

Ключови думи: повелителни форми; нормативна граматика; формообразуване; нормативни особености; кодификация; български език

THE FORMS OF THE IMPERATIVE MOOD AND THEIR CODIFICATION

ILIANA STOILOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

i.stoilova@ibl.bas.bg

The paper examines the forms of the imperative mood according to the principles of normative grammar, which allows for the description of their grammatical and normative features. The focus of the study is on the structural characteristics of these forms and the normative features associated with them. The fluctuations along the axis of *literary – colloquial – non-literary language*, as well as their reflection in the codification of norms in standard Bulgarian, are also explored.

Keywords: imperative forms; normative grammar; formation of grammatical forms; normative features; codification; Bulgarian language

0. Въведение

Формите за повелително наклонение в настоящото изследване се представят според принципите на нормативната граматика. Основните цели на нормативната граматика са детайлното описание на единиците от граматичния инвентар и на тяхното функциониране и идентифицирането на нормативните проблеми по оста *книжовно – разговорно – некнижовно* (Станчева/ Stancheva 2024: 7). Избраният подход отговаря на целите на проучването –

да се опишат граматичните и нормативните особености на повелителните форми.

Описателният компонент на нормативната граматика предшества прескриптивния компонент и представлява „основата, върху която се надгражда препоръчващият (прескриптивният) ѝ компонент“ (Станчева/Stancheva 2024: 8).

Следват се двата основни принципа на описание в нормативната граматика – принципът за независимо описание на граматичните и семантичните характеристики на езиковите единици и принципът, че граматичната характеристика трябва да предхожда семантичната (Малджиева/Maldzhieva 2018). Тези принципи са приложени в общата характеристика на класа *Глаголи*, направено от Руска Станчева (Станчева/Stancheva 2024), и представянето на повелителните форми в българския език тук използва за основа този модел на описание. В работата се ограничаваме до представяне на структурната характеристика на повелителните форми и свързаните с нея нормативни особености, както и отражението на тези особености в кодификацията на повелителните форми².

Повелителните форми са част от парадигмата на глагола. За повелителни форми тук се приемат синтетичните форми за повелително наклонение и аналитичните форми, които са отрицателни и се образуват с *не*, *недей* и *недейте*. Водеща при определянето на състава на повелителните форми е тяхната граматична характеристика. За повелителни форми приемаме форми, които притежават морфологичен компонент в своята структура, изразяващ граматично значение за повелително наклонение – това са граматичните форманти за повелително наклонение със стойности *-и-*, *-е-*, *-й-* и нулева стойност.

Повелителните форми изразяват граматичното значение повелително наклонение – едно от трите значения на категорията *наклонение* в българския език: изявително, повелително и условно.

Повелителните форми не се характеризират по глаголната категория *време* и нямат формоизменение по време. В нашето виждане основен делителен белег на наклоненията в българския език е връзката на съответните форми с категорията *време*. Само за формите в изявително наклонение е характерно формоизменение по време и именно това противопоставя изявителното наклонение на другите две наклонения в българския език – повелителното и условното.

Категорията *лице* при повелителните форми е неутрализирана³. Те притежават тази категория, тъй като се характеризират по лице, но лицето не е формоизменителна категория за тях – те са само във второ лице. По отношение на категорията *лице* има динамика в диахронен аспект, тъй като в старобългарския език повелителните форми са имали формоизменение по лице, макар и с ограничена парадигма и с рядка употреба на формите за 1 и 3 лице (Мирчев/Mirchev 1963: 204; вж. и Куцаров, К./Kutsarov, K. 2002a).

Следи от това състояние са налице при диалектни форми като *хайдме* в юго-западните български говори и във фразеологичното съчетание *помози бог*.

В нашето виждане отношението към категорията *лице* е другият делителен признак за наклоненията в българския език. Той позволява повелителното наклонение да се противопоставя на другите две наклонения – изявителното и условното наклонение, за чиито форми категорията *лице* е формоизменителна.

И така, липсата на формоизменение по време и по лице е характерна особеност на повелителните форми.

Традиционно определяните като сложни (аналитични) форми за повелително наклонение, образувани с *да* и *нека*, както и конструкциите с *дано* и *стига*, смятани от някои автори за аналитични повелителни форми⁴, тук не се приемат за повелителни форми поради тяхната структурна характеристика и граматичните им особености – липса в структурата им на компонент, изразител на категориалното граматично значение за повелително наклонение, и формоизменението им по лице и по време⁵.

Както всички глаголни форми, повелителните форми притежават и категорията *статус*⁶. При повелителните форми съществува противопоставяне по категорията *статус* на положителните форми (които се приемат за основни и се представят в правописните речници) и отрицателните форми, които са аналитични и се образуват с отделно стоящия граматичен формант *не*, разположен преди положителната форма. Отрицателни са и повелителните форми, образувани с *недей* и *недейте*.⁷

Грамматичните категории *вид* и *спрежение* са класификационни категории на глаголите в българския език (Станчева/Stancheva 2024:9). При повелителните форми категорията *вид* е свързана с морфологичната глаголна категория *статус*, доколкото образуването на отрицателни повелителни форми е възможно само за глаголите от несвършен вид, а с категорията *спрежение* е свързано формообразуването на повелителните форми.

При повелителните форми категорията *число* е формоизменителна – изразител на тази категория са стойностите на окончанията за повелително наклонение.⁸

Глаголите в българския език могат да бъдат разделени на две групи според това дали образуват повелителни форми – глаголи с форми за повелително наклонение и глаголи, които не образуват повелителни форми. Глаголите, които не образуват повелителни форми, от своя страна могат да се поделят на три групи: безличните глаголи; някои лични глаголи – *мога*, *трябвам*, *ща*, *намирам се* и др.⁹, и третоличните глаголи като *състои се*, *ръждазва*, *блатясва*, *вали*, както и *боли ме*, *сърби ме*, *омръзва ми*, *иска ми се* и т.н. Глаголите, които образуват повелителни форми, са личните глаголи (с някои изключения) от свършен и несвършен вид.

С категорията *лице* е свързана и възможността на глаголите да образуват повелителни форми. Условие за образуването на повелителни форми е гла-

голт в индикатив да има формоизменение при категорията *лице*. Затова безличните глаголи не образуват повелителни форми, а т.нар. дистрибутивни глаголи¹⁰ като *изпоженим се, надойдем, изпоналягаме, прииждаме, тълпим се* и др., които имат формоизменение по лице, макар и с непълна парадигма за лице (не се използват в 1 и 2 л. ед.ч.), имат повелителни форми както в мн.ч.: *изпоженете се, прииждайте, тълпете се, разотивайте се* и т.н., което е основната им употреба, така и за ед.ч., използвани по-рядко: *Тълпи се, народе!; Народе, разпръсни се!; Клас, стани!*

Т.нар. третолични глаголи, които не се използват в 1 и 2 лице (вж. Коева/Коева 1998; Станчева/Stancheva 2024: 22–23), принципно не образуват повелителни форми. От някои третолични глаголи се образуват повелителни форми, които се използват главно в художествената литература: *Плам, пламти! Котел, бълбукай!* (У. Шекспир „Макбет“ в превод на Валери Петров, изд. „Отечество“ 1986 г.); *Тогава човекоядецът рекъл на кокошката: – Снеси яйце!* (<https://taleswithgigi.bg>). Тук е приложен художественият похват *олицетворение*. На формално равнище той се изразява чрез употреба на повелителни форми на глаголи, които нямат употреба в 1 и 2 л. и се свързват в съгласуваната група с имена, означаващи нелица. Тази употреба е стилистично маркирана, но не се възприема като грешка. Все пак тя е с ограничен обхват и не променя принципното положение, че повелителните форми не се образуват от третолични глаголи¹¹.

1. Структурна характеристика на формите за повелително наклонение

В нормативната граматика се постулира постоянна 4-компонентна структура на всички глаголни форми: словообразователна основа + тематичен суфикс + граматичен формант + окончание.

Тематичният суфикс, граматичният формант и окончанието са трите морфеми с граматично значение. Те участват във формоизменението на глаголната лексема и комбинаториката от стойностите им обуславя богатството от флективни типове на българските глаголи (Станчева/Stancheva 2024: 9).

1.1. Компоненти на синтетичните повелителни форми

Синтетичните повелителни форми имат същата четирикомпонентна структура.

1.1.1. Словообразователна основа

Словообразователната основа може да включва различен набор от компоненти, от които задължителен е коренът. Тя може да е еднокомпонентна – състояща се само от корен, или поликомпонентна – включваща и префикси и/или словообразователни суфикси (Станчева/Stancheva 2018: 3).

При по-голямата част от българските глаголи синтетичните повелителни форми се образуват без промени в словообразователната основа.

От глагола *дойда* повелителни форми се образуват от словообразователна основа *дойд-*, но по-често се използват повелителни форми от друга основа: *дойди* и *ела*, *дойдете* и *елате*.¹²

Отрицателните повелителни форми *недей* и *недейте*, които служат за образуване на аналитични повелителни форми, не могат да се свържат със съответни лични глаголни форми в изявително наклонение в съвременния български език. Те не могат да се свържат и със съответни положителни повелителни форми.

Глаголът *дам* и префигираните производни от него глаголи имат разширение *-д-* на словообразователната си основа при образуване на глаголните форми в индикатив (с изключение на формата за минало свършено деятелно причастие). Повелителните форми се образуват без това разширение, а граматичният формант *-й-* се прибавя към словообразователната основа *да-*: срв. *да-м*, *да-д-е-(ш)*, *да-д-о-х* и *да-й*, *да-й-те*.

При глагола *ям* и неговите производни словообразователната основа е с разширение *-д-* при образуване на повечето форми в индикатив, а разширението търпи фонетични промени при повелителните форми, срв.: *я-м*, *яд-е-(ш/м/те)* и *яж*, *яж-те*.

При малък брой глаголи настъпват фонетични промени в словообразователната основа при образуване на повелителните форми.

Редуване *'а – е* е налице при глаголи, в чиято словообразователна основа има променливо *я*. Наблюдава се при две групи глаголи, които имат различни по образуването си форми за повелително наклонение. Първата група са глаголи от първо спрежение като *плясна*, *млясна*, *вясна се*, *вдяна*, *надяна*, *бялна (се)*, *забягна*, *побягна*, *убягна*, *мярна (се)* и др. При всички тези глаголи гласната *а* в корена (с мекост на предходната съгласна – графично *я*) е под ударение във формите за индикатив. Повелителните им форми са образувани с граматичен формант *-и* за ед.ч. и *-е-* за мн.ч. и ударението пада върху него, което създава условия за редуването *'а – е*: *плясна – плесни*, *плеснете*; *вдяна – вдени*, *вденете*; *побягна – побегни*, *побегнете*. При глаголите *вляза*, *сляза*, *изляза*, *навляза* и под. също има редуване *'а – е* в повелителните форми, които се образуват без граматичен формант: *вляза – влез*, *влезте*; *сляза – слез*, *слезте*; *изляза – излез*, *излезте*.

Редуване *к – ч* е характерно за глаголите от първо спрежение, които в основната си форма завършват на *-ка*: *нека*, *влека*, *река*, *сека*, *облека*, *тъка* и др. При образуването на формите за повелително наклонение съгласната *к* от основата на тези глаголи се променя в *ч*, тъй като те са с граматични формати *-и-* за ед.ч. и *-е-* за мн.ч.: *нека – печи*, *печете*; *сека – сечи*, *сечете*; *облека – облечи*, *облечете*.

Редуване *ър – ръ* има само при глагола *държа* и производните от него префигиранни глаголи като *задържа*, *удържа*, *сдържа*, *поддържа* и под., срв.: *държа – дръж*, *дръжете*; *задържа – задръж*, *задръжете*; *поддържа – подръж*, *подръжете*.

Редуване *д – ж* е налице в повелителните форми на глагола *видя*, глагола *ям* и префигираните глаголи, образувани от него, *изям*, *доям*, *наям се* и др.: *видя – виж, вижте; ям, ядеш, яде – яж, яжте*.

1.1.2. Тематичен суфикс (суфикс на основата), наричан още *тематична, основна* и *темпорална гласна*. Този суфикс характеризира формите на българските глаголи при морфологичната категория *време*. Тематичната гласна има три граматически значения: за *презенс*, *аорист* и *имперфект* (Станчева/Stancheva 2024: 9–10).

За образуването на формите за повелително наклонение е важна стойността на тематичния суфикс за сегашно време, която е *-е-*, *-и-* и *-а-*.

По отношение на стойностите на тематичния суфикс (или гласна) при образуване на повелителните форми глаголите се делят на две големи групи:

А) Глаголи, при които формите за повелително наклонение се образуват с тематичен суфикс – това са всички глаголи от трето спрежение, при които стойността на тематичния суфикс е *-а-*: *глед-а-м – глед-а-й, глед-а-й-те; тичам – тич-а-й, тич-а-й-те*.

Б) Глаголи, при които формите за повелително наклонение се образуват без тематичен суфикс (тематичният суфикс е с нулева стойност \emptyset) – това са всички глаголи от първо и второ спрежение (т.е. със стойности на тематичната гласна за сегашно време *-е-* и *-и-*). При тях граматичните форманти за образуване на повелителни форми се прибавят директно към словообразователната основа на глагола: *пиш- \emptyset -а, пиш-е-и – пиш- \emptyset -и, пиш- \emptyset -е-те; върв- \emptyset -я, върв-и-иш – върв- \emptyset -и, върв- \emptyset -е-те; вилне- \emptyset -я, вилне-е-иш – вилне- \emptyset -й, вилне- \emptyset -й-те*.

1.1.3. Граматичен формант

Граматичният формант е граматичен афикс с категориално значение, който характеризира точно определени членове от парадигмата на глагола (вж. Тополинска/Topolińska 2009: 161)¹³.

Повелителните форми се образуват с граматичен формант за повелително наклонение. Стойностите на граматичния формант за образуване на повелителни форми са четири: *-и-*, *-е-*, *-й-* и *- \emptyset -* (нулева стойност). Характерна особеност на стойностите *-и-* и *-е-* е, че те са винаги под ударение: *-й̀-*, *-ѐ-*.

Глаголите с нулева стойност на граматичния формант за повелително наклонение са малко на брой – *вляза, сляза, изляза, навляза* и под., глаголът *видя*, както и глаголите *държа* и *ям* и образувани от тях префигираните глаголи. В структурата на техните повелителни форми два компонента са с нулева стойност (\emptyset) – тематичната гласна, тъй като тези глаголи са от първо или второ спрежение, и граматичният формант за императив: *сляза (слез-е) – слез- \emptyset - \emptyset , слез- \emptyset - \emptyset -те; видя (вид-и) – виж- \emptyset - \emptyset , виж- \emptyset - \emptyset -те*. При образуване на повелителните форми настъпват фонетични промени в словооб-

разувателната им основа (вж. редуванията, посочени по-горе). Този тип образуване на повелителни форми е ограничен само до посочените глаголи и не е продуктивен.

Стойностите на граматичния формант *-и-* и *-е-* са изразители на две граматични значения – за наклонение и за число. За ед.ч. стойността на суфикса е *-и-*, за мн.ч. – *-е-*. Граматичният формант *-й-* е изразител само на граматичното значение за повелително наклонение; той се използва във формите и за ед.ч., и за мн.ч.

С граматичните форманти *-и-* и *-е-* се образуват повелителните форми на глаголи, чиято словообразователна основа завършва на съгласна и които са с нулева тематична гласна: *чет-а – чет-Ø-и, чет-Ø-е-те; ход-я – ход-Ø-и, ход-Ø-е-те*. В повелителните форми с тематична гласна *-а-* или със словообразователна основа, завършваща на гласна, и нулева тематична гласна, стойността на граматичния формант за повелително наклонение е *-й-*: *пит-а-м – пит-а-й, пит-а-й-те; рида-я – рида-Ø-й, рида-Ø-й-те; сто-я – сто-Ø-й, сто-Ø-й-те*. С граматичен формант *-й-* са образувани и отрицателните повелителни форми *недей* и *недейте*, които служат за образуване на аналитичните повелителни форми.

Изключение от това правило са част от глаголите от второ спрежение със словообразователна основа, завършваща на гласна. Техните повелителни форми се образуват по модела на глаголите със словообразователна основа, завършваща на съгласна, и нулев тематичен суфикс, т.е. с граматични форманти *-и-* и *-е-*: *присвоя – присвои, присвоете, поя – пои, пойте и поете; затая – затаи, затаете*. Тези глаголи са разгледани детайлно по-долу (т. 2.1.), тъй като формообразуването на повелителните им форми показва динамика, която намира израз в различни кодификаторски решения.

1.1.4. Окончание

Стойностите на глаголното окончание за императив са две – нулева стойност (Ø) и *-те*.

По правило глаголното окончание в български език е полифункционално, тъй като стойностите му могат да са изразители на граматични значения за повече от една граматични глаголни категории – лице, число и време (Станчева/Stancheva 2024: 12). При повелителните форми окончанието е изразител само на граматичните значения за лице и число. Окончанието с нулева стойност (Ø) е показател за второ лице ед.ч., а окончанието *-те* – за второ лице мн.ч.

При формите с граматични форманти *-и-* и *-е-* два елемента от структурата на повелителните форми изразяват граматичното значение за число – граматичният формант и окончанието.

Окончанието е последен по линеен ред елемент във формалната структура на глагола и неговите стойности играят основна роля при свързването на формите на глаголните лексеми с форми на други лексеми (Станчева/Stancheva 2024: 12). Повелителните форми с нулево окончание се свързват

в съгласуваната група само с имена във форма за ед.ч., а тези с окончание *-те* – само с имена в мн.ч. Тъй като повелителните форми са само във второ лице, това води и до други ограничения при свързването: в съгласуваната група формите с нулево окончание се свързват само със съществителното местоимение¹⁴ *ти*, а формите с окончание *-те* – само със съществителното местоимение *вие*. Тези съществителни местоимения често не се експлицират – елипсата на имената в съгласуваната група представлява характерна нормативна особеност, свързана с категорията *лице*.

Стойността на окончанието за мн.ч. в повелително наклонение съвпада със стойността на окончанието за 2 л. мн.ч. във формите за сегашно, минало свършено и минало несвършено време.

1.1.5. Комбинаторика на стойностите на структурните елементи при синтетичните повелителни форми

Тематичната гласна *-а-* се свързва само с граматичен формант *-й-*, а при нулева стойност на тематичната гласна е възможно свързване с граматични форманти с четирите стойности: *-и-*, *-е-*, *-й-* и нулева стойност (\emptyset). Граматичният формант *-и-* се свързва само с нулево окончание, формантът *-е-* – само с окончание *-те*, а граматичните форманти със стойност *-й-* и с нулева стойност – и с нулево окончание, и с окончание *-те*. Завършекът на словообразователната основа също е от значение за стойността на следващите структурни елементи – на тематичния суфикс или на граматичния формант при тематичен суфикс с нулева стойност. При словообразователна основа, завършваща на съгласна, тематичният суфикс може да е с нулева стойност и със стойност *-а-*, а при завършек гласна тематичният суфикс винаги е с нулева стойност.

Таблица 1. Комбинаторика на стойностите на структурните елементи при синтетичните повелителни форми

Словообразователна основа	Тематичен суфикс	Граматичен формант за повелително наклонение	Окончание
завършваща на съгласна	\emptyset	-и <i>чет-\emptyset-и</i>	\emptyset <i>чет-\emptyset-и-\emptyset</i>
		-е- <i>чет-\emptyset-е-те</i>	-те <i>чет-\emptyset-е-те</i>
		\emptyset <i>дръж-\emptyset, влез-\emptyset; дръж-\emptyset-те, влез-\emptyset-те</i>	\emptyset <i>дръж-\emptyset-\emptyset, влез-\emptyset-\emptyset</i> -те <i>дръж-\emptyset-те, влез-\emptyset-те</i>
	-а- / -'а (графично -я)	-й- <i>глед-а-й хвърл-я-й; глед-а-й-те</i>	\emptyset <i>глед-а-й-\emptyset хвърл-я-й-\emptyset</i> -те

		<i>хвърл-я-й-те</i>	<i>глед-а-й-те; хвърл-я-й-те</i>
завършваща на гласна	∅	-й- <i>да-∅-й, сто-∅-й, рида-∅-й, не-∅-й, ни-∅-й; да-∅-й-те ст-∅-й-те, рида-∅-й-те, не-∅-й-те, ни-∅-й-те</i>	∅ <i>да-∅-й-∅, сто-∅-й-∅, рида-∅-й-∅, не-∅-й-∅, ни-∅-й-∅</i>
		-и <i>усво-∅-и</i>	∅ <i>усво-∅-и-∅</i>
		-е- <i>усво-∅-е-те</i>	-те <i>усво-∅-е-те; по-∅-е-те</i>

1.2. Отделно стоящи морфемии в структурата на повелителните форми

В структурата на глаголните форми за повелително наклонение могат да участват и отделно стоящи морфемии.

Отделно стоящите морфемии *се* и *си* са задължителни словообразователни елементи от структурата на редица глаголи в български (вж. Коева/Коева 1996: 24). Те са елементи в структурата и на повелителните форми: *смей се, смейте се; спомни си, спомнете си*.

Към отделно стоящите морфемии се отнася и отделно стоящият граматичен формант *не* за образуване на отрицателни повелителни форми (вж. Станчева/Stancheva 2024: 11, 13). Граматичният формант се разполага пред синтетичната форма за повелително наклонение: *не плачи, не плачете*.

1.3. Образуване на отрицателните повелителни форми

Отрицателните повелителни форми са аналитични и се образуват само от несвършени по вид глаголи по два начина: от отделно стоящия граматичен формант *не* и положителна повелителна форма (напр. *не викай, не викайте*) или чрез трикомпонентни структури от отрицателните повелителни форми *недей* и *недейте*, отделно стоящата морфема *да*¹⁵ и форми на глагола за сегашно време¹⁶. В рамките на формите с *недей/недейте* има съгласуване по лице и число между компонентите: *недей* селектира глаголна форма във второ лице ед.ч.: *недей да викаш*, а *недейте* – във второ лице мн.ч.: *недейте да викате*. Отрицателните повелителни форми *недей* и *недейте* нямат положителен корелат и в този смисъл не можем да кажем, че формите с *недей* се явяват отрицателни форми на съответните глаголи в императив. Функционално те са синонимни на съответните отрицателни форми, съдържащи синтетични форми (срв. *не крещи* и *недей да крещиш*), но по отношение на

формалните си особености не участват в корелацията по статус със съответни аналитични положителни форми. Сред аналитичните форми има още един вид форми с рядка и стилистично маркирана употреба – образувателите от *недей/ недейте* и т.нар. съкратен инфинитив (остатъци от инфинитив): напр. *недей вика, недейте тича, недейте писа*. Тази глаголна форма представлява аористната основа на глаголите и е неизменяема (вж. т. 2.3).

2. Нормативни особености, свързани със структурата на повелителните форми

Като цяло образуването на повелителните форми се отличава със стабилност. С известни нормативни особености се характеризират формообразуването на синтетичните форми от някои глаголи от второ спрежение, ударението на повелителните форми с граматичните форманти *-и-* и *-е-* и образуването и правописът на отрицателните повелителни форми.

2.1. Нормативни особености при формообразуването на синтетичните форми

При сравнително малка група глаголи се наблюдава динамика във формообразуването – колебания в практиката и различна кодификация в диакронен аспект. Това са глаголи от второ спрежение със словообразователна основа, завършваща на гласна (*-о-* или *-а*¹⁷), и с ударение върху последната или предпоследната сричка на глаголната форма в парадигмата в индикатив – върху окончанието или върху тематичната гласна. Това са около 100 глагола от второ спрежение. Особеностите се изразяват в това, че тези глаголи би трябвало да образуват повелителни форми с граматичен формант *-й-*, тъй като основата им завършва на гласна, но те образуват повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-* (напр. *удвои, удвоете*) или и с трите форманта. Така на практика се използват повече от две повелителни форми при един глагол (напр. *издой* и *идои; издойте* и *издоете*). Словообразователната основа на гласна и ударението върху окончанието или тематичния суфикс в парадигмата в индикатив са двете условия, чисто едновременно наличие може да бъде причина за колебания при формообразуването на повелителните форми. Ако едно от тези условия не е налице, няма колебания. Например при глаголите със словообразователна основа на гласна, но с ударение върху тази гласна във формоизменението повелителните форми се образуват само с граматичен формант *-й-* и няма никакви колебания при образуването им: *черта̀я – черта̀й, черта̀йте*. Същото може да се каже и за глаголите от първо и второ спрежение с крайно ударение (върху последната или предпоследната сричка), но със словообразователна основа, завършваща на съгласна. Те образуват повелителните си форми само с граматични форманти *-и-* и *-е-* и това образуване е напълно стабилно от гледна точка на нормата: *четà – чети, четете; кръжà – кръжи, кръжете*. Никакви колебания няма и при повелителните форми на глаголите от трето спрежение

(словообразователна основа, завършваща на съгласна, и тематичен суфикс *-а-*) – те се образуват само с граматичен формант *-й*: *рисувай, питай, хвърляй* и т.н.

При глаголите с колебания се наблюдава динамика в диахронен план – съвременните им повелителни форми се отличават от по-рано използваните. Динамиката се отнася само до един елемент от структурата на повелителните форми – до стойността на граматичния формант. При едни глаголи колебанията в практиката са довели до промяна в кодификацията на повелителните форми, а при други колебанията не са намерили отражение в кодификацията.

Кодификацията на книжовноезиковите норми се извършва от Института за български език и кодификационни документи са правописните речници, издания на Института, и „Грамматика на съвременния български книжовен език“ в три тома. Затова ще проследим кодификацията на тези глаголи, при които са налице колебания, във втория том на „Грамматика на съвременния български книжовен език“ (ГСБКЕ, 1983 г.), където е представено формообразуването на повелителните форми, и в три академични правописни речника – от 1983, от 2002 и от 2016 г.

Според ГСБКЕ простите форми за повелително наклонение „се образуват от основа на *-и* (след гласна *-й*) в единствено число и на *-е* (след гласна *-й*) в множествено число. Формата за единствено число няма лично окончание, а формата за множествено число има окончание *-те*“ (ГСБКЕ/GSBКЕ: 366). Описани са изключенията от това правило: „Няколко глагола образуват повелително наклонение от съкратена основа (без основна гласна или с друго отклонение): *влез – влезте, излез – излезте, дръж – дръжете, дай – дайте* (от *дам, дадеш*), *яж – яжете* (от *ям, ядеш*), *виж – вижете* (от *видя, видиш*); вместо *дойди – дойдете* се казва *ела – елате* (от гръцки), а вместо *отиди – отидете* се казва *върви – вървете* (със значение на свършен вид) и *иди – идете* (от еднозначния свършен глагол *ида*). Някои често срещани глаголи, като *мога* и *ща*, нямат форма за повелително наклонение“ (ГСБКЕ/GSBКЕ: 367). Сред изключенията не са посочени глаголи като *затая, усвоя* и *удвоя*, което предполага, че повелителните им форми се образуват само с *-й*- според посоченото правило.

В *Правописен речник на съвременния български книжовен език* от (ПРСБКЕ, 1983 г.) в глаголната парадигма не се посочват повелителните форми на глаголите. Представени са само повелителните форми на глаголите, при които има особености в образуването – *дръжа, вляза, ям* и под., но представянето им не е последователно. Понякога повелителните форми са посочени в рамките на парадигмата – напр. при *вляза* и *изляза*, но при *навляза, поизляза, понавляза, сляза* не са посочени повелителни форми в парадигмата. Такива форми няма в парадигмата на *дръжа, дойда, ям* и *видя*, а повелителните им форми са представени като отделни заглавки: *дръж! дръжете!*; *ела! елате!*; *яж! яжете!* и *виж! вижете!*. Липсват обаче отделни

заглавки или посочване в парадигмата на повелителните форми на префигираните глаголи *задържа, поддържа, изям, преям* и под.

Все пак това, че в ПРСБКЕ са представени повелителните форми на някои глаголи, предполага, че специфичните случаи на формообразуване при тази категория са кодифицирани. Затова отсъствието на специално посочени повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-* при глаголи като *затая, удвоя, присвоя* и под. води до извода, че образуването им не нарушава правилото в ГСБКЕ и те имат повелителни форми с граматичен формант *-й-*. Това означава, че или не е имало колебания в практиката и тези форми са се образували само с граматичен формант *-й-*, или, дори и да е имало колебания, те не са възприети като толкова съществени, че да доведат до промяна в кодификацията.

За наличието на такива колебания през 80-те години на 20. век свидетелства представянето на формообразуването на повелителните форми от П. Пашов в „Практическа българска граматика“ от 1989 г.: „Има малък брой глаголи от II спр., които имат ударение върху окончанието *-я* в основната си форма – те могат да образуват форми за повелително наклонение по два начина, напр. *утроя – утрѝй, утрѝйте* и *утрой, утроете*, също *постройте* и *построете, издѝйте* и *издоете*. При някои от тези глаголи даже се предпочита формата с *-й-, -ете*, напр. *усвоете, роете се, угоете* и др. – казва се напр. *затаете дъх*, а не „*затѝйте дъх*“ (Пашов/Pashov 1989: 144).

Причината за колебанията при тези глаголи може да се потърси в мястото на ударението в тяхната парадигма. Това са глаголи с ударение върху окончанието или върху тематичния суфикс в цялата им парадигма за индикатив, т.е. крайно ударение върху последната или предпоследната сричка. При образуване на повелителните им форми с граматичен формант *-й-* ударението се мести напред – върху кореновата гласна: срв. *строй, строите, строиx, стройха, строил, строяx, строял, строен, строѝйки* и т.н. и *стрѝй, стрѝйте*. При тези глаголи единствените форми в цялата им парадигма с различно ударение са повелителните.

Промяната на ударението, което характеризира повелителните форми на тези глаголи, ги отличава от другите глаголи, които образуват повелителни форми с граматичен формант *-й-*, тъй като ударението при тях се запазва на едно и също място в цялата им парадигма – то е постоянно върху корена при глаголите от първо и трето спрежение, срв.: *ридая, ридаем, ридѝх, ридѝх, ридѝли, ридѝейки, ридѝй, ридѝйте; гледам, гледате, гледах, гледаше, гледал, гледан, гледайки, гледай, гледайте* и т.н.¹⁸

Използването на граматичните форманти *-и-* и *-е-* за образуване на повелителните форми на глаголите от второ спрежение с основа на гласна и крайно ударение води до уеднаквяване на мястото на ударението в цялата парадигма, срв.: *удвоя, удвоите, удвоиx, удвоиха, удвоил, удвоиx, удвоил, удвоен* и *удвои, удвоете*.

Стремежът към запазване на ударението върху последната или предпоследната сричка в цялата парадигма и съответно избягването на промяната на ударението в императив са вероятната причина за използването на повелителни форми с *-и-* и *-е-* вместо формите с *-й-* при тези глаголи.

В *Нов правописен речник на българския език* (НПР, 2002 г.) повелителните форми са представени в глаголната парадигма, което е нов момент в кодификаторската практика. Те се посочват в парадигмата на глаголи от първо и второ спрежение, тъй като глаголите от трето спрежение са представени в НПР без парадигма (както и в ПРСБКЕ). Особеност на този речник е, че парадигма е дадена само при основните глаголи, а производните префигираны глаголи са без парадигма, но с препратка към изходния глагол. Това решение е подходящо при *държа* и префигираните *задържа*, *издържа*, *поддържа* и под., както и при *ям* и префигираните производни глаголи, тъй като в парадигмата на *държа* и *ям* са посочени повелителните форми *дръж*, *дръжете* и *яж*, *яжете*.

Решението да се правят препратки към изходните глаголи, не е сполучливо при *възненавидя*, *завидя*, *провидя*, които са с препратка към *видя* с повелителни форми *виж*, *вижете*. Това може да доведе до погрешния извод, че повелителните форми на посочените глаголи също са с нулев граматичен формант и редуване в основата като при *видя*, а всъщност те се образуват с граматични форманти *-и-* и *-е-* и без редуване в основата.

Глаголът *дойда* е без повелителни форми в парадигмата си, а формите *ела!*; *елате!* са представени като отделна заглавка (НПР/НПР 2002: 307).

Глаголите *гоя*, *кроя*, *доя*, *ноя*, *роя*, *броя*, *безпокоя*, *строя*, *стоя*, *боя се* са с повелителни форми, образувани с граматичен формант *-й-* и промяна на ударението.

При глаголите *присвоя*, *усвоя*, *поусвоя* препратката е към *своя*, в чиято парадигма липсват повелителни форми. По същия начин липсват повелителни форми в парадигмата на *тая*, а с препратка към него са *затая*, *стая*, *притая*, *утая*. *Удостоя* е представен с парадигма без повелителни форми. При *троя* няма повелителни форми в парадигмата, а *утроя* е с препратка към него.

Единствено при глагола *двоя* са кодифицирани повелителните форми с граматични форманти *-и-* и *-е-*: *двои*, *двоете* (НПР/НПР 2002: 261). А глаголите *удвоя* и *раздвоя* са с препратка към него, което означава, че техните повелителни форми са съответно *удвои*, *удвоете* и *раздвои*, *раздвоете*. От цялата група с глаголи, при които има колебания в практиката, единствените в НПР с кодифицирани повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-* са глаголите *двоя*, *удвоя* и *раздвоя*.

В *Официален правописен речник на българския език* (ОПР, 2012 г.) глаголите са представени без парадигма, но в *Официален правописен речник на българския език. Глаголи* (ОПРГ, 2016 г.) глаголите са представени с пара-

дигма, която включва и повелителните им форми. В този речник с пълна парадигма са представени всички глаголи независимо от спрежението.

Колебанията при повелителните форми в практиката са довели до различни кодификаторски решения в ОПРГ в сравнение с предишните правописни речници.

Проф. Вл. Мурдаров, който е главен редактор на ОПР, коментира дублетността в повелителните форми в две свои публикации в сп. „Български език“. Авторът отчита динамиката във формообразуването на повелителни форми и посочва, че при глаголи като *изброя, надоя, надстройка, наполя, наслоя, откроя, успокоя, устоя, устроя* и др. повелителните форми, образувани с *-й-*, се посочват в правописните речници по-скоро по традиция, тъй като те имат твърде рядка употреба, а все по-често вместо тях се използват повелителни форми с *-и* и *-е-* (Мурдаров/Murdarov 2015: 140). Мурдаров смята, че е необходимо при тези глаголи да се допусне дублетност на формите за повелително наклонение (Мурдаров/Murdarov 2015: 141). При някои от глаголите авторът посочва, че дублетността е само при формите за мн.ч., а при други – и в двете форми за повелително наклонение (Мурдаров/Murdarov 2016: 100–101).

В ОПРГ при по-голямата част от глаголите от разглежданата група с колебания се кодифицира системното образуване на повелителни форми с формант *-й-* (и с промяна на ударението в тях), при друга част от глаголите се кодифицират повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-*, а при някои глаголи се допускат дублетни форми за мн.ч. – с граматичен формант *-й-* и с граматичен формант *-е-*.

ОПР и ОПРГ като официални издания на Института за български език представят действащата в момента кодификация на книжовните норми.

През 2024 г. беше разработена онлайн версия на ОПР и ОПРГ в платформата БЕРОН (<https://beron.mon.bg/>). В нея са включени допълнителни езикови ресурси и глаголите са обособени в групи (типове) според техните граматични, морфофонетични и нормативни особености¹⁹, като стойностите на граматичния формант за повелително наклонение и наличието на дублетни повелителни форми са сред признаците, които се вземат под внимание при определянето на състава на тези групи.

Според кодификацията на повелителните им форми глаголите от разглежданата тук група (такива, при които има колебания в практиката) могат да се разделят на три типа:

1) повелителни форми с граматичен формант *-й-* – това са глаголите от групата с 46 глагола с представител *благоустроя*, групата от 5 глагола с представител *безпокоя (се)*, групата от 5 глагола с представител *боя се*, групата от 8 глагола с представител *застоя се* и глаголите *стоя* и *самоуспокоя се*, или общо 66 глагола: *скроя – скрой, скройте; боя се – бой се, бойте се; постоя – постой, постойте* и т.н.²⁰

2) повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-* – общо 10 глагола в 3 групи: групата от *поусвоя*, *присвоя* и *усвоя*; групата от *раздвоя (се)*, *разтроя (се)*, *удвоя (се)* и *утроя (се)* и групата, която включва *затая (се)*, *притая (се)* и *потая (се)*: *усвоя* – *усвои*, *усвоете*; *раздвоя (се)* – *раздвои*, *раздвоете*; *затая (се)* – *затаи*, *затаете*.

3) дублетност на повелителните форми в мн.ч. – общо 16 глагола: групата от 12 глагола *доугоя (се)*, *изроя (се)*, *нагоя (се)*, *напоя (се)*, *нароя (се)*, *наслоя (се)*, *понапоя (се)*, *поугоя (се)*, *поупоя (се)*, *разслоя (се)*, *угоя (се)*, *упоя (се)*; групата с два глагола – *поя* и *гоя (се)*; групата *стая (се)* и *спотая (се)* и глаголите *тая (се)* и *роим се*. Всички те имат повелителни форми за ед.ч. с граматичен формант *-й-* и дублетни повелителни форми за мн.ч. – едната е с граматичен формант *-й-*, а другата – с граматичен формант *-е-*: *изроя (се)* – *изрой*; *изройте* и *изроете*; *напоя (се)* – *напой*, *напойте* и *напоете* и т.н.

При по-голямата част от разглежданите глаголи са кодифицирани повелителни форми с *-й-*, а образуване с граматични форманти *-и-* и *-е-* като единствен вариант или с дублетност в мн.ч. е кодифицирано при много по-малък брой глаголи (около една трета).

Възприетото кодификаторско решение за дублетност на формите в мн.ч. е обосновано, тъй като за използването на двете форми има множество примери в писмени източници. Вероятно е обосновано при част от тези глаголи да се помисли за допускане в бъдеще на дублетност и при формите за ед.ч (каквато е и препоръката на Мурдаров – вж. Мурдаров/Murdarov 2016: 101), тъй като има примери за употреба на повелителни форми с граматичен формант *-и-*: *...позабъркай трици, угои я, на вратъ вържи и джиесем*²¹. Примерите с повелителни форми за ед.ч. в писмени текстове обаче са малко, което е обяснимо, тъй като тези форми имат употреба основно в разговорната реч. Едно широко анкетно проучване със статистическа обработка на данните би дало основание за запазване или промяна на кодификаторското решение.

В практиката има колебания при употребата на повелителните форми, които според кодификацията са образувани само с граматичен формант *-й-*. Има множество примери за използване на повелителни форми за мн.ч. с граматичен формант *-е-* от такива глаголи, по-редки са примерите за форми в ед.ч. с *-и-*: *Елс де Гроен: Имате пари, **строете** нови къщи за ромите*²²; ***Построете** своето бунгало с sofia-trust*²³; *Ако може ги махнете и **застроете** кооперации на тяхно място, нищо че мястото е малко за пари всичко става боклуци*²⁴; *Стройте небостъргачите в квартал „Връбница“ и „Толстой“, бе, където всичко е само голи поляни и **благоустроете** един от Бога забравен район*²⁵; *А после **строете** всички близки и роднини да гласуват, за да си осигурите комфортен сън през 2016-а година*²⁶; *Следете предстоящите разкрития и действия на БОЕЦ и **броете** дните на Гешев*²⁷; *Ако искате да се чувствате богати, просто **преброете** нещата, които притежавате и които не могат да се купят с пари*²⁸; *По-долу **изброете** начи-*

ните, по които може да промените това²⁹; **Запоете** всички заземяващи проводници заедно³⁰; **Кроете** плановете³¹; **Недейте** да имате стандартни договори, които имате ирелевантни клаузи – **скроете** ги да прилягат³²; **Персонализирайте** своя профил и се **откроете** в социалните медии!³³; **Вземете** решения, следвайте попътния вятър или **прекроете** света³⁴; **Удостоете** краката си с професионално усещане.³⁵; **Приятели, Римляни, граждани, удостоете** ме с вашето внимание³⁶; **Успокоете** тялото и ума си с „Меден детокс“³⁷ **Доете** кравите от вашето стадо ефективно и без усилие оборудвани с доулен апарат за крави от Ruris³⁸; **За да сте сигурни, че става дума за мастит, издоете** първите струйки мляко в купа с черно дъно³⁹; **Лилавата крава. Създай** уникална бизнес стратегия и я **издои** докрай!⁴⁰; **Има** кой да дойде на събитието, **не се безпокоете** за това⁴¹; **Бъдете** винаги с високо вдигната глава и **не се боете** да бъдете себе си...!; **Стоете** си мирни, че ще обърна топове да ви избия аз!⁴²; ... **влезте** и разгледайте категориите или **постоете** някъде по сайта да видите какъв е проблема⁴³; **Противостоете** на непрекъснато увеличаващите се температури и повишете комфорта си с помощта на фолиата Lumar⁴⁴ и др.

Интересни са примерите с повелителните форми *настроете* и *устроете* от глаголите *настрѐя* и *устрѐя*: **Настроете** се за отборни игри от вкъщи⁴⁵; **Оставете** за малко децата и грижите и си **устроете** един романтичен уикенд в някой от тези страхотни All-inclusive курорти⁴⁶.

При *настрѐя* и *устрѐя* няма условия за използване на граматичен формант *-e-*, тъй като ударението пада върху гласната *-ѐ-* от корена. Но вероятно под влияние на глагола *стрѐя* и неговите производни като *настрѐя*, при които в практиката се срещат повелителни форми с граматичен формант *-e-* (въпреки че това не намира отражение в кодификацията), и при тези глаголи се използват повелителни форми с граматичен формант *-e-* *настроете*, *устроете*. Това показва, че колебания настъпват и при останалите глаголи от второ спрежение със словообразователна основа на гласна, макар и с ударение върху коренова гласна, и вече са налице в цялата група глаголи от второ спрежение с основа на гласна. Тъй като при глаголите с основа на съгласна от второ спрежение повелителните форми се образуват с граматични форманти *-и-* и *-e-*, можем да кажем, че има тенденция към унифициране на формантите *-и-* и *-e-* при глаголите от второ спрежение.

Колебания се наблюдават и при префигираните глаголи *въздържа*, *задържа*, *издържа*, *поддържа* и под., които според кодификацията и в трите посочени речника образуват повелителни форми с нулев граматичен формант и редуване *ър* – *ръ* в слообразователната основа: *задръж*, *задръжете*; *подръж*, *подръжете* и т.н. В практиката се използват повелителни форми от тези глаголи с граматични форманти *-и-* и *-e-* и без промени в основата: например: **За да получите най-доброто изживяване, задръжете** устата **заворена**⁴⁷; **Ако не сте достатъчно чувствителни, сложете** книгата на **масата, подръжете** дланите си **над книгата**⁴⁸ и др.

Този начин на образуване на повелителните форми е посочен като единствен за префигираните глаголи като *въздържса, задържса, издържса, подържса* и др. под. в *Речник за правоговор, правопис, пунктуация* (Попов и др./ Popov et al. 1998: 874). Колебанията са били достатъчно значителни, за да обосноват това решение на авторите, но те не са отразени нито в НПР, нито в ОПРГ. Тези колебания могат да бъдат обяснени със стремеж към унифициране на образуването на повелителните форми, доколкото тези с нулев граматичен формант и с редуване в основата могат да се приемат за изключение. Такова разграничение е налице при глагола *видя* с повелителни форми с нулев граматичен формант и с фонетични промени в основата: *виж, вижете*, и при префигираните производни *завидя, провидя, възненавидя* и под., чиито повелителни форми се образуват с граматични форманти *-и-* и *-е-*.

2.2. Ударение на повелителните форми

Ударението върху граматичните форманти *-и-* и *-е-* е характерна фонетична особеност на повелителните форми, образувани с тях. При глаголи с ударение върху словообразователната основа в индикатив има промяна (отмет) на ударението в повелително наклонение: *хòдя – ходи́, ходèте; кàжса – кажè, кажèте; кùня – купи́, купèте*.

Ударението върху граматичните форманти *-и-* и *-е-* е задължително и затова повелителни форми с ударение върху корена или представката се считат за грубо нарушение на книжовната норма: напр. **хòди!, *дòнеси!, *кùпи!, *кàжи!, *сìпи!, *слòжи!*

2.3. Нормативни особености при отрицателните повелителни форми

Ще разгледаме нормативните особености, свързани с образуването и правописа на отрицателните повелителни форми.

Въпреки че в българския език отрицателните повелителни форми се образуват само от несвършени по вид глаголи⁴⁹ (ГСБКЕ/GSBKE: 367), в практиката има случаи на употреба на отрицателни повелителни форми от глаголи от свършен вид: например *Не си облечи якето, пък утре ще лежиши болен вкъщи*. Явлението е разгледано в изследванията върху повелителните форми (вж. напр. Иванова/Ivanova 1963). Има синтактични ограничения за употребата на тези форми – те се срещат в рамките на сложни съчинени противопоставителни изречения с фиксиран словоред. Освен това отрицателните повелителни форми от свършени по вид глаголи имат специфично значение, което се различава от повелителното значение (вж. Станков/Stankov 1981: 87; ГСБКЕ/GSBKE: 270–271; Алексова/Aleksova 2020: 118–119; Ницолова/Nitsolova 2008: 408).

Тази употреба няма системен характер, доста рядка е и е силно стилистично маркирана. Тя не променя задължителния характер на общото правило, че отрицателни повелителни форми се образуват само от несвършени по вид глаголи, а образуването на отрицателни форми от свършени по вид глаголи се смята за нарушение на книжовните норми, например: *Бъдете*

отворени към нови възможности и не се **побоете** да промените своя подход...⁵⁰.

В по-стари текстове се срещат и отрицателни форми, образувани с *недей/недейте* и т.нар. съкратен инфинитив (остатъци от инфинитив) – *недей скача, недейте носи* и т.н. В употребата им се наблюдава динамика. В ГСБКЕ от 1983 г. формите със съкратен инфинитив са определени като неутрални, а тези с *да* – като разговорни (ГСБКЕ/GSBKE: 367). В по-ново време по-скоро формите със съкратен инфинитив са разговорни, а формите с *да* имат редовна употреба и извън разговорната реч. Затова формите със съкратен инфинитив днес се определят като стилистично маркирани – срв. *недей да викаш* и *недей вика*. В съвременния български при използването на тези форми често се допускат грешки – вместо т.нар. съкратен инфинитив се използват глаголи в повелителни форми след *недей* и *недейте* (вж. Ницолова/Nitsolova 2008: 404; Гаравалова/Garavalova 2021), което е обяснимо, тъй като употребата на съкратен инфинитив няма системен характер и е рядка.

В отрицателните повелителни форми граматичният формант *не* се пише разделно и нарушението на това правило се счита за грешка: **неговорете, *непиши (неговорете без да знае⁵¹; непиши нецензорни работи и глупости⁵²)*. Единственото изключение е слятото писане на *не* в отрицателните повелителни форми *недей* и *недейте*. Слятото писане е свързано с факта, че в съвременния български тези форми нямат съответни положителни повелителни форми, както и глаголни форми в индикатив, с който да се свържат.

Заклучение

Представянето на повелителните форми според принципите на нормативната граматика позволява да се опишат тяхната формална структура, граматичните им характеристики и нормативни им особености. Синтетичните повелителни форми имат четирикомпонентна структура, която се състои от словообразователна основа, тематичен суфикс със стойности нула или *-а-*, граматичен формант за повелително наклонение с четири стойности (*-и-*, *-е-*, *-й-* или нулева стойност) и окончание с две стойности – нулева и *-те*. Аналитичните повелителни форми се образуват по два начина – от отделно стоящия граматичен формант *не* и синтетична повелителна форма или от повелителните форми *недей* и *недейте*, свободно стоящата морфема *да* и глаголна форма във второ лице ед. или мн.ч. сегашно време (рядко със съкратен инфинитив).

По отношение на нормативните си особености повелителните форми се отличават със стабилност. По-съществени колебания се наблюдават при формообразуването на повелителни форми от някои глаголи от второ спрежение, които притежават отличителни формални особености – словообразователна основа, завършваща на гласна, и крайно ударение върху послед-

ната или предпоследната сричка в парадигмата в индикатив. Тези колебания са намерили различни кодификаторски решения в течение на времето. Според действащата в момента кодификация повечето от тези глаголи са с повелителни форми, образувани само с граматичен формант *-й-*, въпреки че в съвременната практика има отклонения от това правило. Малка част от глаголите имат повелителни форми с граматични форманти *-и-* и *-е-*, а при някои глаголи се допуска дублетност при формите за мн.ч. – те могат да се образуват с граматичен формант *-й-* и с граматичен формант *-е-*. С нормативни особености са свързани и стилистично маркираните употреби на повелителни форми от третолични глаголи, на отрицателни повелителни форми при глаголи от свършен вид и на повелителните форми със съкратен инфинитив.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Публикацията е изготвена по проекта на Секцията за съвременен български език „Нормативна граматика на българския език“.

² Поради ограниченията в обема описанието на повелителните форми тук не включва представяне на синтактичните и словоредните им особености, омонимията, както и детайлно разглеждане на състава им и на граматичните особености, свързани с глаголните категории при повелителните форми. Категориите са представени в най-общ план при общата характеристика на повелителните форми и доколкото е необходимо, при представянето на формалните и нормативните им особености.

³ Кр. Алексова използва термините *доминиране* на едни граматични категории над други граматични категории и *блокиране* на изразяването на доминираната категория или част от членовете ѝ – напр. блокиране на изразяването на всички темпорални признаци в императив и при аналитичните условни форми и доминация на императивността над лицето, което води до блокиране на част от членовете на доминираната категория лице (Алексова/Aleksova 2020: 118–120).

⁴ Липсва единодушие сред изследователите при определянето на състава на т.нар. сложни (аналитични) форми за повелително наклонение – напр. в ГСБКЕ като сложни се посочват формите с *недей(те)*, *да* и *нека (да)*; Ив. Куцаров и Чакърлова включват и формите със *стига* и *дано (да)*; Ницолова изключва формите с *да* и *нека (да)* от парадигмата на наклоненията, конструкциите с *дано* счита за синтактични конструкции, но приема формите със *стига* за отрицателни повелителни форми (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 367, Куцаров, Ив./Kutsarov, Iv. 2007: 292–294; Ницолова/ Nitsolova 2008: 321, 326–329, 409–429; Чакърлова/Chakarova 2002б: 158–160).

⁵ В изследванията се обръща внимание върху семантичните различия между тези форми и синтетичните повелителни форми (Ницолова/Nitsolova 2008: 321, 326–329, 409–429; Куцаров, К./Kutsarov, K. 2002а; Чакърлова/Chakarova 2020а; Чакърлова/Chakarova 2020б), а Ст. Георгиев и К. Куцаров свързват изменението по лице с изразяването на различно значение (Георгиев/Georgiev 1991: 343; Куцаров, К./Kutsarov, K. 2002б).

⁶ За обособяването на тази глаголна категория вж. Куцаров, Ив./Kutsarov, Iv. 2007: 373; Чакърлова/Chakarova 2019: 253–265.

⁷С отрицателно значение са и синтактичните конструкции с повелителните форми след съюзите *ниито* и *ни*: *Нито ми обяснявай, нито ми се оплаквай*; *Не ми обяснявай, нито ми се оплаквай*.

⁸Въпросът за категорията *злог* в повелително наклонение изисква отделно проучване и засега няма да я разглеждаме.

⁹Глаголът *съм* няма повелителни форми. В конструкции с имена се използват повелителните форми на глагола *бъда*: *бъди готов, бъди победител, бъдете смели, не бъдете глупаци* и т.н.

¹⁰Приемаме схващането на Р. Станчева, че тези глаголи не следва да се определят като глаголи *pluralia tantum*, както традиционно се наричат, защото те все пак имат, макар и ограничена, употреба в 3 л. ед.ч. със събирателни съществителни имена (лексеми от класа *nomina collectiva*) и е по-точно да бъдат определяни като *дистрибутивни глаголи* (Станчева/Stancheva 2024: 25–26). Използването на повелителните форми в ед.ч. на тези глаголи доказва мнението на Р. Станчева, че тези глаголи не са *pluralia tantum*.

¹¹Затова употреби като: *Ръждясайте метала си със стил!* (<https://bg.cortenplus.com/>); *Ако подреждате или гнездите съдове за готвене, внимателно гнездете по-малките тигани в по-големите* (<https://manuals.plus/bg/ninja-foodi/c30000-neverstick-premium-cookware-set-manual>), които се дължат на непознаване на значението и употребата на непреходните третолични глаголи *ръждяса* и *гнезди* и на използването им като лични преходни, се оценяват като грешки – т.е. нарушения на книжовните норми.

¹² В ОПРГ тези форми са кодифицирани като дублетни.

¹³ В работата терминът *граматичен формант* се използва само с посоченото от З. Тополинска значение и следва да се различава от използвания в езиковедските изследвания термин *формант* с други значения.

¹⁴ Според приетите в нормативната граматика принципи за определяне на класовете лексеми местоименията не представляват отделен клас, а се разпределят между класовете на съществителните, прилагателните и наречията.

¹⁵ Приемаме схващането на Р. Станчева, че *да* като компонент на аналитичните глаголни форми представлява отделно стояща морфема (Станчева/Stancheva 2024: 18).

¹⁶ Тук използваме традиционното определение *форми на глагола за сегашно време*, въпреки че тези форми на глагола в рамките на аналитичните повелителни форми не носят граматичното значение за сегашно време. В този смисъл е по-точно да се каже, че това са форми, съвпадащи с формите на глагола за сегашно време.

¹⁷ На посочените условия отговарят и глаголите от второ спрежение със словообразователна основа, завършваща на *-е-* и *-у-*, *вклея се, избуя, струя*, но те нямат повелителни форми, тъй като са третолични: *вклеи се, струи (се)* и *избуи*. Без повелителни форми са и третоличните глаголи от второ спрежение с основа на гласна *-о-* и крайно ударение като *гнои, загнои, нагнои, позагнои* и под., *зарои се, залои се, състои се* и *предстои*.

¹⁸ Отметът на ударението върху корена е рядко явление в глаголната парадигма. Той е характерен за част от глаголите от първо спрежение като *чета, пека, гребя, паса, бода* и др. с крайно ударение във формите за сегашно и минало несвършено време и настъпва във формите, образувани от аористната основа – *четã, четём, четях, четеше, четял, но четох, чёл, чётен*.

¹⁹ Вж. Станчева/Stancheva 2024: 45–50; <https://beron.mon.bg/beron>.

- ²⁰ Вж. пълните списъци в <https://beron.mon.bg/>.
- ²¹ <https://smart.hulite.net/modules.php?name=News&file=comments&op=DisplayTopic&sid=124586&mode=flat>
Всички примерите се представят в оригиналния си вид.
- ²² <https://news.bg/about/romi?page=28>
- ²³ <https://house-russia.com>
- ²⁴ <https://www.flagman.bg/article/208220>
- ²⁵ <https://business.dir.bg/comments/sobstvenikat-na-hotel-rila-iska-da-dostroi-nova-sgrada-na-10-etazha>
- ²⁶ <https://www.dnes.bg/koleda-s-dnes-bg/2015/12/30/em-koledar-em-s-dar-prodylja-va-derzajte.288055>
- ²⁷ <https://lentata.com/lidert-na-boets-geshev-si-zaminava>
- ²⁸ <https://www.missbloom.bg/living/lifestyle/shte-via-otneme-samo-edna-mianuta-da-prochetete-tazia-iastoriaia/>
- ²⁹ <https://www.demirbozan.info/fazi-na-izlizane-ot-depresia/>
- ³⁰ <https://ibuilders-bg.techinfus.com/naushniki/kak-vybrat-i-pripyat-shteker/>
- ³¹ <https://www.mila.bg/article/6401666>
- ³² <https://www.scotwork.bg/iskane-za-oferta/>
- ³³ <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.reeder.avatar&hl=bg>
- ³⁴ <https://www.pazaruvaj.com/p/igra-lightracer-spark-za-pc-steam-elektronna-dostavka-pP1078700899/#overviews>
- ³⁵ <https://biovisia.eu/instrument-za-kraka-cena>
- ³⁶ <https://www.ironmaiden-bg.com/>
- ³⁷ <https://makaroon.bg/originalen-podaryk/originalen-podaryk-za-mazh/sladak-maszh-meden-detoks/>
- ³⁸ <https://arva.bg/sawshop/ruris-lact-702-doilen-agregat>
- ³⁹ <https://www.bgfermer.bg/Article/12322556>
- ⁴⁰ <https://m.helikon.bg/145476>
- ⁴¹ <https://www.werock.bg/novini/vtoroto-izdanie-na-rok-fest-nevestino-shte-se-sas-toi-na-1-yuni?id=24747>
- ⁴² <https://trafficnews.bg/urok-po-istorija/turtsite-besiat-geroite-velchovata-zaveratamovo-16211/>
- ⁴³ <https://www.predpriemach.com/threads>
- ⁴⁴ <https://www.llumar.bg/zapoznaite-se-sus-sveta-na-llumar/novini/zamisljal-li-si-se-za-globalnoto-zatoplyane/>
- ⁴⁵ <https://ahaslides.com/bg/blog/games-for-virtual-meeting/>
- ⁴⁶ <https://pateshestvenik.com/love-is-in-the-air-вижте-някои-от-най-романтични-те-к/>
- ⁴⁷ <https://eteriko.bg/kakvo-e-monq/>
- ⁴⁸ <http://mail.selenabg.com/index.php/2008-07-29-07-53-39/1834-2011-12-11-10-36-15.html>
- ⁴⁹ Единственото изключение е *не дай Боже*, което представлява фразеологично съчетание.
- ⁵⁰ <https://horoskop1.horoscopemedium.com/deva/>
- ⁵¹ <https://www.bgcanada.com/pforum/viewtopic.php?t=14733&start=15>
- ⁵² <https://technews.bg/article-81361.html>

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2020: *Алексова, Кр.* Типология на взаимоотношенията между граматическите категории в българския език. – *Български език*, Приложение, с. 109–130.
- Гаравалова 2021: *Гаравалова, И.* Защо грешим при простите отрицателни форми за повелително наклонение? – *Аз-буки*, бр. 10. <https://ibl.bas.bg/ezikov_i_spravki/zashto-greshim-pri-prostitute-otritsatelni-formi-za-povelitelno-na-klonenie/> [30.07.2024].
- Георгиев 1999: *Георгиев, Ст.* Морфология на българския книжовен език. В. Търново, Абагар.
- ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Иванова 1963: *Иванова, К.* Остатъци от употребата на глаголи от свършен вид в отрицателна императивна форма. – *Български език*, № 6, с. 221–227.
- Коева 1996: *Коева, Св.* Класификация на българските глаголи. – *Български език*, № 6, с. 22–27.
- Коева 1998: *Коева, Св.* Граматичен речник на българския език. Описание на концепцията за организацията на лингвистичните данни. – *Български език*, № 6, с. 49–58.
- Куцаров, Ив. 2007: *Куцаров, Ив.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“.
- Куцаров, К. 2002а: *Куцаров, К.* За дефективния характер на императивната парадигма. – *Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*, Т. 40, кн. 1. Филология. <belb.info/personal/kucarovk/Imperativ.U1.htm> [16.07.2024].
- Куцаров, К. 2002б: *Куцаров, К.* За дефективността на категорията лице при същинските императивни форми. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 40, кн. 1 *Филология*. <belb.info/personal/kucarovk/Personal_and_imperativ.htm> [30.07.2024].
- Малджиева 2018: *Малджиева, В.* Принципи на формалното описание на българските изменяеми лексеми като компонент на нормативната граматика. – *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://doi.org/10.11649/sm.1696>> [16.07.2024].
- Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, „Наука и изкуство“.
- Мурдаров 2015: *Мурдаров, Вл.* За нужните дублетни глаголни форми. – *Български език*, № 4, с. 140–141.
- Мурдаров 2016: *Мурдаров, Вл.* За нужните дублетни глаголни форми II. – *Български език*, № 1, с. 100–101.
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- НПР 2002: Нов правописен речник на българския език. София, ИК „Хейзъл“.
- ОПР 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета.

- ОПРГ 2016: Официален правописен речник на българския език. Глаголи. София, Просвета.
- Пашов 1989: *Пашов, П.* Практическа българска граматика. София, Народна просвета.
- Попов и др. 1998: *Попов, Д., К. Симов, С. Видинска.* Речник за правоговор, правопис, пунктуация. София, Атлантис КЛ.
- ПРСБКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Станков 1981: *Станков, В.* Стилистични особености на българския глагол. София, Народна просвета.
- Станчева 2018: *Станчева, Р.* Принципи на изследването на формалните класове при глаголните лексеми в съвременния български книжовен език. – *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://doi.org/10.11649/sm.1676>> [16.07.2024].
- Станчева 2024: *Станчева, Р.* Класът *Глаголи* в нормативната граматика (Обща характеристика с описание на категориите спрежение, лице, число, време и обособяване на глаголни флективни типове). – *Известия на Института за български език*, кн. XXXVII, с. 7–56.
- Тополинска 2009: *Тополинска, З.* Македонски јазик. – В: Пипер П. (ред.). *Јужнословенски језици: Граматичке структуре и функције*. Београд, Београдска књига, с. 141–257.
- Чакърова 2002а: *Чакърова, Кр.* Към въпроса за семантико-функционалните отлики между синтетичните и аналитичните повелителни форми в съвременния български език. – *Научни трудове на Съюза на учените – Пловдив*. Серия Б. Естествени и хуманитарни науки. Том II. Пловдив, с. 279–285.
- Чакърова 2002б: *Чакърова, Кр.* За установяването на нови аналитични форми в парадигмата на българския императив. – В: *Пространства на езика и присъствието (юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Иван Куцаров)*. Пловдив, Сема 2001, с. 157–166.
- Чакърова 2019: *Чакърова, Кр.* Към въпроса за обособяването на глаголната категория статус в съвременния български език. – В: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров*. М. Илиева (отг. ред.). В. Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 253–265.

REFERENCES

- Aleksova 2020: *Aleksova, Kr.* Tipologiya na vzaimootnosheniyata mezhdu gramaticheskite kategorii v balgarskiya ezik. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, s. 109–130.
- Chakarova 2002a: *Chakarova, Kr.* Kam vaprosa za semantiko-funktsionalnite otliki mezhdu sintetichnite i analitichnite povelitelni formi v savremenniya balgarski ezik. – *Nauchni trudove na Sayuza na uchenite – Plovdiv*. Seriya B. Estestveni i humanitarni nauki. Tom II. Plovdiv, s. 279–285.
- Chakarova 2002b: *Chakarova, Kr.* Za ustanovyavaneto na novi analitichni formi v paradigmata na balgarskiya imperativ. – In: *Prostranstva na ezika i prisastviето (yubileen sbornik, posveten na 60-godishninata na prof. dfn Ivan Kutsarov)*. Plovdiv, Sema 2001, s. 157–166.

- Chakarova 2019: *Chakarova, Kr.* Kam vaprosa za obosobyavaneto na glagolnata kategoriya status v savremenniya balgarski ezik. – In: *AUT INVENIAM VIAM, AUT FACIAM. Sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Stoyan Burov*. M. Ilieva (otg. red.). V. Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, s. 253–265.
- Garavalova 2021: *Garavalova, I.* Zashto greshim pri prostite otritsateli formi za povelitelno naklonenie? – *Az-buki*, 10. <https://ibl.bas.bg/ezikovi_spravki/zashto-greshim-pri-prostite-otritsatelni-formi-za-povelitelno-naklonenie/> [30.07.2024].
- Georgiev 1999: *Georgiev, St.* Morfologiya na balgarskiya knizhoven ezik. Veliko Tarnovo, Abagar.
- GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 2. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.
- Ivanova 1963: *Ivanova, K.* Ostatatsi ot upotrebata na glagoli ot svarshen vid v otritsatelna imperativna forma. – *Balgarski ezik*, N 6, pp. 221–227.
- Koeva 1996: *Koeva, Sv.* Klasifikatsiya na balgarskite glagoli. – *Balgarski ezik*, N 6, pp. 22–27.
- Koeva 1998: *Koeva, Sv.* Gramatichen rechnik na balgarskiya ezik. Opisanie na kontseptsiyata za organizatsiyata na lingvistichnite dannii. – *Balgarski ezik*, N 6, pp. 49–58.
- Kutsarov, Iv. 2007: *Kutsarov, Iv.* Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”.
- Kutsarov, K. 2002a: *Kutsarov, K.* Za defektivniya karakter na imperativnata paradigma. – *Nauchni trudove na Plovdivski universitet “Paisii Hilendarski”*. T. 40, kn. 1. Filologiya. <belb.info/personal/kucarovk/Imperativ.htm> [30.07.2024].
- Kutsarov, K. 2002b: *Kutsarov, K.* Za defektivnostta na kategoriyata litse pri sashinskite imperativni formi. – *Nauchni trudove na Plovdivskiy universitet “Paisii Hilendarski”*, T. 40, kn. 1. Filologiya. <belb.info/personal/kucarovk/Personal_and_imperativ.htm> [30.07.2024]
- Maldzhieva 2018: *Maldzhieva, V.* Printsipi na formalното opisanie na balgarskite izmeniaemi leksemi kato komponent na normativnata gramatika. – *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://doi.org/10.11649/sm.1696>> [16.07.2024].
- Mirchev 1963: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Murdarov 2015: *Murdarov, Vl.* Za nuzhnite dubletni glagolni formi. – *Balgarski ezik*, N 4, s. 140–141.
- Murdarov 2016: *Murdarov, Vl.* Za nuzhnite dubletni glagolni formi II. – *Balgarski ezik*, N 1, s. 100–101.
- Nitsolova 2008: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- NPR 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia, Heyzal.
- OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia, Prosveta.
- OPRG 2016: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli*. Sofia, Prosveta.
- Pashov 1994: *Pashov, P.* Prakticheska balgarska gramatika. Sofia, Narodna prosveta.
- Popov et al. 1998: *Popov, D., K. Simov, S. Vidinska.* Rechnik za pravogovor, pravopis, punktuatsiya. Sofia, Atlantis KL.

- PRSBKE 1983: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.
- Stancheva 2018: *Stancheva, R.* Printsipi na izsledvaneto na formalnite klasove pri glagolnite leksemi v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://doi.org/10.11649/sm.1676>> [16.07.2024].
- Stancheva 2024: *Stancheva, R.* Klasat *Glagoli* v normativnata gramatika (Obshta karakteristika s opisaniya na kategoriite sprezhenie, litse, chislo, vreme i obosobyavane na glagolni flektivni tipove). – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. XXXVII, s. 7–56.
- Stankov 1981: *Stankov, V.* Stilistichni osobenosti na balgarskiya glagol. Sofia, Narodna prosveta.
- Topolińska 2009: *Topolińska, Z.* Makedonski jazik. – In: Piper P. (red.). *Juzhnoslovenski jezitsi: Gramaticheke strukture i funkcije*. Beograd, Beogradska kniga, s. 141–257.

✉ Гл. ас. д-р Илиана Стоилова

Секция за съвременен българския език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assist. Prof. Dr. Iliana Stoilova

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria